

УДК 159.923.2 – 053.57

© Н.В. Павлик. 2020

orcid.org/0000-0002-5828-606X

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2020.2.211916>

**ПАВЛИК Наталія Василівна**

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник  
відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих  
імені Івана Зязюна НАПН України*

## **ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ДУХОВНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

*Статтю присвячено висвітленню результатів емпіричного дослідження впливу духовних детермінант на процес гармонізації характеру особистості в юнацькому віці. Автором здійснено ретельний теоретичний аналіз поняття «характер особистості» у філософських, духовно-релігійних і науково-психологічних підходах; визначено компоненти структури характеру (духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, емоційно-почуттєвий, вольовий, психосоматичний) та їх змістові конструкти (альтруїзм – егоїзм, чесність – лицемірство, терплячість – слабовілля, відповідальність – екстернальність, креативність – ригідність, доброзичливість – агресивність, емпатія – індивідуалізм, організованість – імпульсивність, самоконтроль – слабовілля, оптимістичність – песимістичність, впевненість – тривожність, стресостійкість – невротичність), а також критерії гармонійності характеру (моральна вихованість – невихованість; урівноваженість – неуврівноваженість; сила характеру – безхарактерність, цілісність – неповнота), і рівні гармонійності характеру (дисгармонійний характер, потенційно дисгармонійний, адаптований і гармонійний характер).*

*Обґрунтовано духовно-моральнісний науковий підхід до гармонізації характеру в юнацькому віці. У статті наведено результати емпіричного дослідження особливостей духовної детермінації гармонізації характеру сучасної молоді. Експериментально доведено, що духовний розвиток особистості зумовлює гармонійність її характеру. У статті представлено зміст авторської програми гармонізації характеру шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості. Презентований у статті інноваційно-психологічний спецкурс спрямований на гармонізацію характеру старшокласників та студентів шляхом духовно-моральної самоактуалізації. Він поєднує лекції, самоаналіз, дискусії, рольові ігри й може застосовуватись в роботі з учнівською молоддю.*

**Ключові слова:** *характерологічний розвиток, структура характеру, гармонійний характер, духовні детермінанти, духовно-моральна саморегуляція, самоактуалізація особистості.*

**Постановка проблеми.** Сьогодні в період реформування українського суспільства вітчизняна культура відзначається розмитістю моральних цінностей, індиферентністю стосовно духовного виміру буття, пануванням духу прагматизму, корисливості. Загострення політичної та економічної кризи, військовий конфлікт на Сході України, зростання безробіття, вимушена міграція є показниками порушення гармонійних стосунків у суспільстві, що зумовлює поширення розвитку дисгармоній характеру серед різних верств населення (дітей, молоді, дорослих).

Емоційна невірноваженість, егоцентризм, агресивність, втрата самовладання, слабовілля, безвідповідальність – усе це є проявами дисгармоній характеру, які постають причинами психологічних проблем наших співвітчизників. На жаль, сучасна освіта недостатньо приділяє уваги проблемі духовного розвитку і гармонізації характеру юнацтва, орієнтуючи молодь переважно на засвоєння наукових знань та інноваційних технологій. Але за умови недостатньої сформованості духовно-моральних якостей особистість не здатна до гармонійної самореалізації. В умовах відсутності чітких духовних, моральних орієнтирів і зразків гармонійної поведінки людина змушена шукати форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації до соціуму. Пристосування до психогенних умов сучасності перешкоджає продуктивному розвитку самосвідомості особистості, руйнує гармонію її внутрішнього світу, що зумовлює дисгармонійний розвиток характеру сучасних юнаків та дівчат. У зв'язку з цим психологічна наука акцентує увагу на *актуальності* вирішення проблеми гармонізації характеру особистості шляхом її духовно-морального оздоровлення.

**Предметом** нашого емпіричного дослідження є духовні детермінанти гармонізації характеру особистості.

**Метою** статті є висвітлення психологічних закономірностей впливу духовних детермінант на прояв гармонійності характеру сучасної молоді.

Досягнення поставленої мети передбачається шляхом реалізації наступних **завдань**: 1) теоретично проаналізувати

поняття «характер»; визначити його структуру, зміст, критерії гармонійності; 2) обґрунтувати науковий підхід, визначити духовні детермінанти і психологічний механізм гармонізації характеру в юнацькому віці; 3) проаналізувати результати емпіричного дослідження впливу духовних детермінант на прояв гармонійності характеру сучасної молоді; 4) визначити психологічні закономірності духовної детермінації гармонізації характеру юнаків та дівчат; 5) описати інноваційну розвивальну програму гармонізації характеру шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Характерологія – наука про особливості розвитку і типи характеру – має свої коріння в античній філософії. Грецькі філософи (Платон, Аристотель) розглядали характер як сукупність стійких психологічних ознак, що визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки особистості. Теофраст вважав, що характер людини визначає її долю і класифікував характери на нормальні (гармонійні) й ті, що виходять за межі норми. Дисгармонійність характеру має два виміри: кількісний (ступінь відхилення прояву рис від норми) і якісний (яка саме негативна риса є домінуючою) (Феофраст, 2007). Гармонійний характер є системою моральних рис, що забезпечують психічну рівноваженість і адекватну поведінку, яка нівелює соціально шкідливі прояви неврівноваженого темпераменту.

Духовні чинники гармонізації характеру ретельно досліджувались в руслі християнської антропології (І. Златоуст, І. Брянчанінов, Ф. Затворник та ін.). Християнська антропологія здійснила інтеграцію духовно-релігійних і філософських знань стосовно гармонійного характероутворення особистості. Єдність духу, розуму, почуттів і волі особистості визначає цілісність її характеру (Творения, 1998). Психологічним підґрунтям розвитку дисгармонійного характеру виступає егоїзм, що зумовлює порушення належної ієрархії духу, душі й тіла (Влахос, 2004). Грунтуючись на егоїзмі, природні потреби людини перетворюються у *пристрасті* – стійкі деструктивні психологічні навички, які при подальшому розвиткові набувають якості дисгармонійних рис характеру. Кожній з пристрастей ставиться на противагу певна чеснота: чревоугодництву – помірність, блуду – цнотливість,

срібллюбству – милосердя, гніву – лагідність, суму – надія, зневірі – терпіння, марнославству – скромність, гордості – смиренність (Зарин, 1996). Риси характеру можна поділити на гармонійні, етично нейтральні й дисгармонійні. Гармонійні риси засновані на чеснотах, а дисгармонійні ґрунтуються на пристрастях. Гармонійні риси слід розвивати, нейтральні – перетворювати у чесноти, а дисгармонійні – корегувати. Свідоме опанування системою духовно-моральних чеснот зумовлює становлення гармонійних рис характеру.

Основою гармонійного характероутворення виступає розвиток *моральності* – духовної якості, що регулює поведінку. Психологічною одиницею моральності є *моральне почуття* – здатність до розрізнення добра і зла. Моральне почуття визначає *моральну потребу* – прагнення до добра і відразу від зла. Стійке моральне почуття становить *моральний закон*, що спрямовує волю людини у бік добра (Зарін, 1996). Внутрішнім моральним законом є совість, яка визначається духовними цінностями і нормує поведінку. Совість проявляється у почутті провини за аморальний учинок і виконує функції самоусвідомлення, самоконтролю. Підпорядковуючись принципам розумності й доцільності, совість визначає самостійний вибір людини, що не обмежується зовнішніми моральними нормами.

Представники християнської антропології визначають наступні духовні принципи гармонізації характеру: зречення від егоїзму, зміна життя у бік моральної норми, перенесення центра уваги людини з її вчинків на думки і почуття (самосвідомість має відстежувати стан розуму, почуттів, волі й узгоджувати їх) (Єфрем Сирін). У міру духовного життя особистості в неї формуються *моральнісні ставлення*: до себе – це самокритичність, гідність, скромність; до людей – чесність, повага; до справи – працьовитість, відповідальність; до Бога – довіра, вдячність. Моральнісні ставлення визначають гармонійний характер, який являє собою гармонію чеснот (терплячості, лагідності тощо) і злагодженість між словом і поведінкою.

Отже, основою гармонійного характероутворення виступають моральнісні ставлення особистості – це щирість, увага, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані. *Гармонійний характер* є цілісною структурою конструктивних рис, де кожна риса виражає певне моральнісне ставлення, що

забезпечує конструктивність вчинків і взаємин особистості (Павлик, 2015).

Проблемі характероутворення також приділяли увагу представники психотерапії (К. Леонгард, Е. Фромм, К. Г. Юнг, О. Ф. Лазурський та ін.), радянської (Б. Г. Ананьєв, М. Д. Левітов, В. М. Мясіщев, С. Л. Рубінштейн та ін.) і сучасної української психології (В. І. Абраменко, І. Д. Бех). Вітчизняні вчені підтримують положення, що основою характероутворення є ставлення людини до себе, до інших людей, до суспільства, до світу в цілому (Левітов, 1969).

Розвиток дисгармоній характеру зумовлений дефіцитом *моральності й самоконтролю* особистості (Д. О. Авдєєв, 2009), несформованістю в неї конструктивних моральнісних ставлень до себе та інших (Мясіщев, 1995). Адріан ван Каам зазначає що дисгармонії характеру (ригідність, нав'язливі стани) виникають лише на тлі аморальності, ознакою якої є зверхнє, неповажне ставлення до інших, необов'язкість, нечутливість до вищих цінностей (Мелехов, 2003).

Необхідною умовою продуктивного особистісного розвитку виступає духовне та моральне становлення особистості (І. Д. Бех, 2006), яке визначає здатність людини до прийняття моральних рішень (В. А. Малахов), здійснення морального вибору (М. Й. Боришевський), моральних вчинків (В. А. Роме-нець, В. О. Татенко). Духовно-моральні чинники (совість, відповідальність) визначають розвиток моральної самосвідомості, яка виконує провідну функцію в процесі продуктивного особистісного становлення (І. С. Булах). Гармонійному характерологічному розвитку сприяють духовна спрямованість (Мэй, 1997), актуалізація вищої потреби в пошуках сенсу життя (Франкл, 1999; Фромм, 1992), розкриття духовного потенціалу (Помиткін, 2007), самоактуалізація особистості (Маслоу, 1999; Рождерс, 1999). Гармонійний характер є психологічним підґрунтям і результатом продуктивного особистісного становлення (Павлик, 2015).

Проте, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку психології духовні детермінанти і закономірності гармонізації характеру остаточно не визначено.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** На основі узагальнення особистісного (А. Маслоу, К. Роджерс, І. Д. Бех,

С. Л. Рубінштейн та ін.) і духовно-екзистенціального (В. Франкл, Е. Фромм, Б. С. Брагусь, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, та ін.) підходів було обґрунтовано *духовно-моральнісний* підхід до гармонізації характеру. Стрижнем *особистісного* підходу є розуміння особистісної зумовленості усіх психічних явищ, що актуалізують цілісність особистості як суб'єкта морального вчинку. Цей підхід спрямований на активізацію детермінант особистісного зростання, самоактуалізації, морально-гармонійної взаємодії з іншими людьми, природою, культурою. *Екзистенціальний* підхід спирається на актуалізацію саме духовно-особистісних ресурсів, духовну творчість, свободу вибору, відповідальність, моральне самоудосконалення, які є результатом складного духовного пошуку, що вимагає максимальної концентрації волі й духовних сил особистості (Франкл, 1999).

*Духовно-моральнісний підхід* поєднує обидва підходи і дозволяє розглядати вищі духовно-моральні особистісні утворення (моральну самосвідомість, духовний потенціал) як динамічні системи, що розвиваються і детермінують гармонізацію характеру. Сутність зазначеного підходу полягає у тому, що гармонійний характерологічний розвиток визначається процесом духовно-морального становлення особистості шляхом розширення моральної самосвідомості, актуалізацією духовного потенціалу, розвитку моральної саморегуляції. Усвідомлюючи власні риси, людина набуває досвіду їх інтеграції з метою гармонійної адаптації до різних життєвих ситуацій. Розширення моральної самосвідомості зумовлює ускладнення світогляду особистості, наповнення його духовним сенсом, що сприяє розвитку моральної саморегуляції й гармонізує поведінку. Гармонізація характеру триває протягом усього життя людини за умови її постійного духовного та морального самоудосконалення (Павлик, 2015).

Особистість розглядається нами як психологічна система, базисом якої є ієрархічні підструктури: нижчі психічні властивості (психофізіологічні, психосоматичні), вищі психологічні якості (інтелект, почуття, соціальність, воля) та вершинні духовно-моральні утворення (духовний потенціал, моральна самосвідомість, духовна особистісна спрямованість, моральнісні ставлення). Підструктури особистості є своєрідним

«особистісним каркасом» для становлення кластерів рис характеру. Отже, характер являє собою систему рис відповідно до підструктур особистості, інтеграція яких визначає їх цілісність.

Підструктури особистості Підструктури характеру Зміст характеру Дихотомічні риси

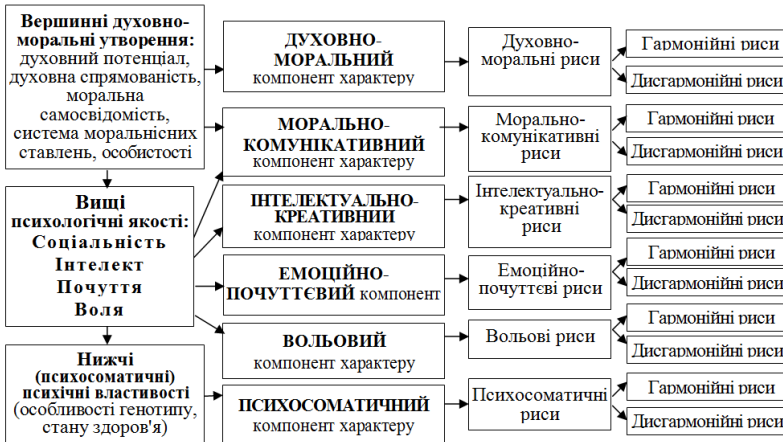


Рис.1. Модель структури характеру відповідно до підструктур особистості (розробка автора)

Модель структури характеру має такі компоненти: духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, вольовий, емоційно-почуттєвий і психосоматичний (рис. 1). Нижчі психічні властивості сприяють розвитку психосоматичного компонента характеру. Вищі психологічні якості (воля, почуття, інтелект) зумовлюють розвиток вольового, емоційно-почуттєвого та інтелектуально-креативного компонентів. Морально-комунікативний компонент є результатом синергії соціальності й духовно-моральних утворень особистості. Морально-комунікативні якості активізують процес духовного спілкування – вищий рівень між-особистісних комунікацій.

Вершинні духовно-моральні утворення сприяють розвитку духовно-моральних рис, які утворюють вершинну шаблону характеру.

Конструктами компонентів характеру є кластери стійких рис. Особистість, включається у систему ціннісних ставлень до

духовного і матеріального світу і набуває дихотомічних рис, які є змістовими конструктами компонентів характеру:

- психосоматичні стани визначають *психосоматичні* риси (активність, енергійність, стресостійкість – пасивність, млявість, невротичність);

- ціннісне ставлення до життєвих ситуацій – *емоційно-почуттєві* риси (емоційна стійкість, впевненість, оптимізм – емоційна лабільність, тривожність, песимізм);

- ціннісне ставлення до *праці* – *вольові* риси (організованість, терплячість, самоконтроль – слабовілля, імпульсивність, збудливість);

- ціннісне ставлення до *діяльності* визначає *інтелектуально-креативні* риси (креативність, принциповість, толерантність – педантизм, конформізм, ригідність);

- ціннісне ставлення до *себе і до людей* – *морально-комунікативні* риси (скромність, доброта, емпатія – марнославство, агресивність, індивідуалізм);

- ціннісне ставлення до *духовного світу* – *духовно-моральні* риси (альтруїзм, совісність, чесність, відповідальність – егоцентризм, корисливість, лицемірство, безвідповідальність (екстернальність)).

У відповідності до визначених рис було розроблено методичку «Структура і зміст характеру», яка дозволяє вивчати не тільки рівень прояву рис, а й рівень цілісної гармонійності характеру (Павлик, 2015).

Розвиток характеру пов'язаний як з конструктивними, так і деструктивними рисами, але в структурі гармонійного характеру мають домінувати конструктивні риси, а моральна самосвідомість здійснює регуляцію деструктивних. Деструктивні риси за умови свідомого самоконтролю виконують інструментальні функції (самозбереження, самозахисту).

Загальна гармонійність характеру визначається його цілісністю – гармонійністю усіх компонентів і такими *критеріями* як моральна вихованість – невихованість; урівноваженість – неуврівноваженість; сила характеру – безхарактерність (Бурно, 2006). Відповідність характеру критеріям його гармонійності визначає *рівень* гармонійності



характеру (низький, нижче від середнього, вище від середнього та високий).

Духовно-моральнісний підхід спирається на такі принципи.

Принцип *духовно-моральнісної детермінації* в процесі характероутворення полягає у розумінні ієрархічності структури особистості й детермінаційної функції її вищих підструктур. Вершинні духовно-моральні утворення виступають провідними регуляторами інших підструктур і детермінують гармонізацію характеру. Одухотворені соціальні, інтелектуальні, вольові, почуттєві психологічні якості набувають регуляційних властивостей і визначають врівноваженість і моральність поведінкових проявів. Розвиток чесності, совісності, відповідальності сприяє зміцненню волі, що зумовлює цілісність і силу характеру. Розвиток *моральності* зумовлює здатність до конструктивної саморегуляції поведінкою. Моральність виступає змістовою характеристикою емоційно-вольової активності людини, що забезпечує гармонізацію характерологічного розвитку особистості.

Принцип *позитивності* у розвитку моральнісних ставлень означає спрямованість на позитивне прийняття себе, інших людей, проблемних життєвих ситуацій і життя в цілому. Моральнісні ставлення визначають позитивний емоційно-психологічний стан особистості, ознаками якого виступають психічна врівноваженість, доброта, узгодженість між словом і діями. Позитивність зумовлює почуття безумовної цінності особистості іншого, орієнтацію на кращі якості будь-якої людини, уміння інтерпретувати ситуації оптимістично. Моральнісні ставлення сприяють розвитку позитивного мислення, яке зумовлює уміння сприймати кожную особистість з позиції її безумовної цінності. Гармонізація характеру відбувається завдяки досвіду позитивних емоційних проявів (добррозичливості, емпатії тощо), вміння нейтралізувати психогенні почуття (гнів, образи) за допомогою доброго жарту або визнанням своєї неправоти.

Принцип *«психоелевації»* (морального окультурення характеру) спрямований на оволодіння формами гармонійної поведінки. Психоелевація пов'язана з розвитком морального самоконтролю над негативними рисами, належного їх спрямування, що надає досвіду гармонійної поведінки.

Гармонізація характеру відбувається завдяки розвитку *інтернальності* (відповідального ставлення до подій власного життя), *конгруентності* (узгодженості думок, ставлень і почуттів з поведінкою), здатності до *самопомоги* (творчого вирішення проблем, допомоги собі та іншим).

Психологічним механізмом гармонізації характеру виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка зумовлює здатність особистості управляти своїми емоціями і поведінкою, керуючись духовно-моральними імперативами (дотримання обов'язку, взаємоповаги, любові до оточуючого світу тощо). Згідно наших положень цей механізм диференціюється на духовне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоставлення та морально-вольовий самоконтроль. Процес диференціації зумовлений ускладненням духовно-моральної самосвідомості, засвоєнням та актуалізацією духовно-моральних цінностей. *Духовне самоусвідомлення* пов'язано з розвитком та осмисленням уявлень про риси власного характеру, що сприяє розвитку чесності, сумлінності, відповідальності тощо. *Почуттєво-ціннісне самоставлення* до власного характеру і духовно-моральних якостей відбувається шляхом активізації вищих почуттів (емпатії, доброзичливості, прийняття себе та інших), які згодом трансформуються в систему моральнісних ставлень до духовного і матеріального світу. *Морально-вольовий самоконтроль* полягає в апробації й закріпленні форм гармонійної поведінки у вчинках. Актуалізація духовного потенціалу сприяє духовно-моральному способу життя. Процес гармонізації характеру актуалізується впливом системи духовних детермінант:

- *особистісною рефлексією*, яка сприяє розвитку когнітивних і духовних психічних функцій (самопізнання, самоусвідомлення), психологічної саморегуляції поведінки;

- *моральною самооцінкою*, яка активізує розвиток самосвідомості особистості, самоусвідомлення позитивних і негативних рис, становлення «Я-концепції», адекватного самоприйняття, мотивації морального самовдосконалення;

- розвитком *моральнісних ставлень* до духовного і матеріального світу (до себе, людей, природи, справи тощо), які актуалізуються шляхом засвоєння моральних цінностей. Почуттєво-ціннісне ставлення до відповідальності, альтруїзму,

чесності визначає розвиток зрілих моральнісних ставлень особистості, які зумовлюють гармонійність її взаємин з іншими;

- *здатністю до децентрації*, подолання егоїзму, що сприяє розширенню самосвідомості й зумовлює досягнення особистістю вищих духовних станів (любові, творчості), які згодом перетворюються у духовні та моральні риси;

- *духовною особистісною спрямованістю*, яка активізує духовний потенціал і сприяє реалізації у поведінці цінностей самопізнання, духовності, саморозвитку. Духовна спрямованість визначає духовний спосіб життя;

- *розкриттям духовного потенціалу*, що активізує процес духовно-моральної самоактуалізації, зумовлює цілісність духовних, моральних, інтелектуально-креативних та вольових рис, посилює емоційно-вольовий самоконтроль і сприяє цілісності характеру;

- *мотивацією до духовного та морального самовдосконалення*, яка актуалізує вольовий самоконтроль і визначає особистісну активність щодо самовиховання.

Детермінаційний вплив зазначених чинників активізує розвиток духовно-моральної саморегуляції (самоусвідомлення, самоприйняття, самоконтролю) і підструктур особистості (нижчих психічних властивостей, вищих психологічних якостей і вершинних утворень). Належна ієрархія підструктур особистості стає базисом для гармонійного становлення компонентів характеру (духовно-морального, морально-комунікативного, інтелектуально-креативного, вольового, емоційно-почуттєвого, психосоматичного), які проявляються у дихотомічних рисах.

Активізація духовних детермінант забезпечується шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості, яка виступає ефективним методом гармонізації характеру. Ідею самоактуалізації як розкриття творчих потенцій особистості підтримують видатні психологи і педагоги сучасності (Ш. Амонашвілі, Г. О. Балл, І. А. Зязюн В. І. Слободчиков, та ін.). Проте, дослідники нерідко нівелюють положення, що цей потенціал не завжди буває позитивним. Для конструктивної актуалізації особистісного потенціалу потрібні певні моральні обмеження, або належний спосіб спрямування. Адже реалізація патогенних потенцій (маніпуляцій, шахрайства), що не

обмежуються моральними принципами, зумовлює розвиток дисгармоній характеру. Отже, розкриття особистісного потенціалу визначається не суто креативною самореалізацією, а *духовним самоздійсненням* відповідно до морального ідеалу. Тому духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: *негативний* (свідома боротьба з власними недоліками: критичний самоаналіз, саморефлексія негативних рис, активне їх подолання, самоконтроль), і *позитивний* (актуалізація духовно-творчого потенціалу, моральна активність (безкорислива праця, допомога потребуючим, плідна творчість, духовний пошук (сенсу життя, духовно-релігійних цінностей), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини). Гармонійність характеру виступає психологічним підґрунтям і водночас результатом духовно-морального саморозвитку.

***Результати емпіричного дослідження.*** Нами було проведене емпіричне дослідження впливу духовних детермінант на гармонійність характеру юнаків та дівчат в Україні. Кількісні показники прояву рис, гармонійності характеру і духовних детермінант досліджувалися за допомогою таких методик: «Структура і зміст характеру» (авт. Н. В. Павлик), «Духовний потенціал особистості» (авт. Е. О. Помиткін), «Особистісний диференціал» (авт. Ч. Осгуд, адапт. Є. Бажиним та А. Еткіндом), «Особистісна спрямованість» (авт. Н. В. Павлик); анкета «Мотивація до духовно-морального розвитку» (авт. Н. В. Павлик). Вимір надійності авторських методик проводився за допомогою методів поперечних зрізів (ретестова валідність), визначення загальної дисперсії на різних вибірках досліджуваних, а також шляхом виявлення кореляційних зв'язків між рівнем психодіагностичних показників з незалежною експертною оцінкою. В констатувальному експерименті брало участь 1557 осіб віком 16-25 років, з них: 450 старшокласників, 985 студентів університетів і 122 студенти духовного (православного) училища.

На основі емпіричного дослідження за методикою «Духовний потенціал особистості» було виявлено кількісні показники *рівня духовного потенціалу* в учнів і студентів. Особистість з низьким рівнем духовного потенціалу не дотримується духовно-моральних принципів співіснування

(недоброзичлива, не толерантна, безвідповідальна за свої вчинки). Деактуалізація духовного потенціалу проявляється у фіксації суто на біологічних потребах, байдужості до оточуючих, природи, духовного світу. Особистість з середнім рівнем духовного потенціалу підтримує доброзичливі стосунки з іншими, проявляє до них повагу, намагається жити за загальнолюдськими принципами, прагне до подолання своїх недоліків. Високий рівень духовного потенціалу означає інтеграцію вольових якостей з духовною спрямованістю особистості та мотивацією до морального самоудосконалення. Ці юнаки та дівчата прагнуть до реалізації гуманістичних, естетичних, екологічних цінностей (добра, краси, істини); вони здатні до самопізнання, самоактуалізації, самовдосконалення, намагаються знайти духовний сенс у багатьох подіях і явищах дійсності.

Дослідження показало, що студенти духовного училища випереджають інші категорії юнацтва за рівнем актуалізації духовного потенціалу (88,5% мають високий рівень духовного потенціалу). І це закономірно, адже у духовне училище вступають абітурієнти, які вже мають значний духовний досвід. Друге місце за рівнем духовного потенціалу посідають студенти Інституту мистецтв (майбутні хореографи, музиканти, художники, дизайнери, архітектори).

Результати дослідження *особливостей характеру* показали, що рівні його гармонійності мають якісні ознаки (певний набір рис, які визначають спосіб поведінки й адаптації). Тому рівні гармонійності отримали такі назви: низький рівень – «дисгармонійний» характер; рівень нижче від середнього – «потенційно-дисгармонійний» характер; рівень вище від середнього «адаптований» характер і високий рівень – «гармонійний» характер.

*Гармонійний* характер (високі показники конструктивних рис при низьких деструктивних) відзначається цілісністю (узгодженістю у взаємодіях, спілкуванні, діяльності); моральною вихованістю (у поведінці виявляються відповідальність, сумлінність, альтруїстичне ставлення до оточуючих); урівноваженістю (при потраплянні у складні соціальні ситуації проявляються принциповість, креативність, емоційна стійкість, оптимізм); силою (у діяльності

простежується організованість, терплячість, самоконтроль, а в проблемних ситуаціях виявляються стресостійкість, енергійність).

*Адаптований характер* проявляється у доброзичливому, толерантному ставленні у значущих стосунках, яке може сполучатися з мотивами корисливості, марнославства; поведінка у складних ситуаціях відзначається впевненістю, креативністю, але іноді можуть проявлятися імпульсивність, нетерплячість; у діяльності виявляється активність, організованість. Такий характер визначає здатність до адаптивності, але він не є цілісним, оскільки його компоненти не мають повної міри сформованості.

*Потенційно-дисгармонійний характер* виявляється у лицемірних проявах доброзичливості, емпатії; у вчинках простежується безвідповідальність; реакції на складні ситуації проявляються у тривожності, фіксації на проблемі; у діяльності проявляється прагнення закінчити розпочату справу, але не вистачає організованості й самоконтролю. Певний рівень врівноваженості дозволяє особистості за сприятливих умов перебувати у відносно комфортному психологічному стані, але за умов стресу можливе загострення деструктивних рис, що сприяє розвитку більш глибокої дисгармонії характеру.

*Дисгармонійний характер* відзначається моральною невихованістю, безвідповідальністю, лицемірством, агресивністю у взаємодіях; егоцентричних ставленнях до інших. Неврівноваженість у складних ситуаціях пов'язана з неконтрольованою збудливістю, звинуваченням інших, ригідністю афектів. Безхарактерність проявляється в діяльності як слабовілля, невміння довести справу до кінця. Все це зумовлює неадаптивність і некерованість поведінки.

Найвищі показники гармонійності характеру мають студенти духовного училища, серед яких спостерігається найменший відсоток респондентів з дисгармонійним (10,0%) і найбільша кількість – з гармонійним (48,7%) характером. Думаємо, що це пов'язано з тим, що вплив духовних детермінант гармонізує характерологічний розвиток особистості, яка не зупиняється на етапі адаптації до умов середовища, а прагне до постійного самоудосконалення.

Найнижчі показники гармонійності характеру спостерігаються у старшокласників. Але, враховуючи те, що в учнів порівняно зі студентами менший життєвий досвід і недостатні духовні знання, стає зрозумілим, чому вони мають нижчий рівень гармонійності характеру. Серед них було виявлено старшокласники, які вивчали курс «Християнська етика». Ці учні продемонстрували значно вищий рівень гармонійності характеру, ніж інші старшокласники. Отже, результати дослідження свідчать про тенденцію до зростання кількості досліджуваних з гармонійним характером пропорційно духовному рівню особистості.

Для перевірки гіпотези щодо впливу духовних детермінант на гармонійність характеру юнацтва було проведено дослідження за допомогою *методу полярних груп*. У загальній вибірці були виділені підгрупи з гармонійним і дисгармонійним характером, серед яких визначено відсотковий розподіл осіб з різним рівнем духовного потенціалу (рис. 2). Виявилось, що у вибірці з дисгармонійним характером переважає відсоток представників низького (20,1%) та середнього (67,7%) рівня духовного потенціалу, а у вибірці з гармонійним характером значно превалюють особи з високим рівнем духовного потенціалу (56,1%).



Рис. 2. Рівень духовного потенціалу у вибірках з дисгармонійним та гармонійним характером (у %)

Отже, гармонійність характеру зумовлена духовним рівнем особистості.

Порівняльний аналіз рівнів гармонійності характеру студентів 1-го і 3-го курсів різнопрофільних навчальних закладів показав, що найбільш зростають показники гармонійного характеру (від 29,3 % до 46,5%) і знижується відсоток студентів з дисгармонійним характером (від 18,8% до 6,9%) саме у духовному училищі. Це знов вказує на

детермінаційний вплив духовного розвитку особистості в процесі гармонізації її характеру. Навчання у духовному училищі пов'язано з розвитком духовних детермінант. Регулярна сповідь, дотримання моральних настанов сприяють розвитку саморефлексії, внутрішнього локусу контролю, безкорисливому ставленню до інших людей. Дотримання посту, обмеження фізіологічних потреб формують вольові якості. Ми припускаємо, що феномен гармонізації характеру пов'язаний з тим, що предмет професійної діяльності, який має ознаки гармонійної цілісності (духовна філософія, література, піснопіви, іконопис, церковна архітектура), в процесі інтеріоризації викликає духовні переживання. Сталі духовні переживання («пікові переживання» і «переживання Плато» – за термінологією А. Маслоу) перетворюються у стійкі мотиви, що актуалізують гармонійні риси характеру. Саме залучення людини до духовно-творчої діяльності сприяє її духовній самоактуалізації й гармонізації характеру. Таким чином, духовний спосіб життя, моральне самовдосконалення зумовлюють цілісну гармонізацію характеру.

Отже, результати дослідження доводять, що гармонійність характеру особистості детермінується її духовно-моральним досвідом.

Для встановлення достовірності показників було проведено *кореляційний аналіз*. Виявлення кореляцій дозволило встановити психологічні закономірності духовної детермінації гармонізації характеру. Для встановлення напряму детермінаційних впливів було визначено коефіцієнти регресії. Рівень достовірності перевірявся на підставі t-критерію Ст'юдента. Порівняльний аналіз кореляцій ми проводили у полярних вибірках (з високим рівнем духовного потенціалу при гармонійному характері й низьким рівнем духовного потенціалу при дисгармонійному характері).

Перш за все привертають увагу кореляції між рисами характеру та показниками статі й віку. Показник *статі* у вибірці з низьким рівнем духовності й гармонійності характеру має зв'язки з багатьма рисами: у юнаків – з діловою спрямованістю ( $r=0,30$ ;  $p\leq 0,05$ ), стресостійкістю ( $r=0,24$ ;  $p\leq 0,05$ ), впевненістю ( $r=0,25$ ;  $p\leq 0,05$ ), марнославством ( $r=0,24$ ;  $p\leq 0,05$ ), індивідуалізмом ( $r=0,34$ ;  $p\leq 0,05$ ), креативністю ( $r=0,33$ ;



$p \leq 0,05$ ), самоконтролем ( $r=0,41$ ;  $p \leq 0,01$ ), жорсткістю ( $r=0,45$ ;  $p \leq 0,01$ ) характеру, а у дівчат – з комунікативними ( $r = 0,29$ ;  $p \leq 0,05$ ) рисами, неврівноваженістю ( $r=0,30$ ;  $p \leq 0,05$ ), емпатією ( $r=0,33$ ;  $p \leq 0,05$ ), емоційною лабільністю ( $r=0,33$ ;  $p \leq 0,05$ ), тривожністю ( $r=0,25$ ;  $p \leq 0,05$ ), невротичністю ( $r=0,41$ ;  $p \leq 0,01$ ). Це означає, що характерологічно-дисгармонійні юнаки і дівчата мають суттєві характерологічні розбіжності: юнаки – впевнені, індивідуалістичні, жорсткі у спілкуванні, марнославні, вольові, стресостійкі, креативні; а дівчата – емоційно лабільні, неврівноважені, тривожні, невротичні, комунікабельні, емпатійні.

Несподіваним виявився факт відсутності будь-яких кореляцій з рисами характеру за обома статями у духовно-гармонійній вибірці, що визначило для нас новий погляд на проблему статево-психологічних відмінностей. А саме: особистість, яка досягла високого рівня духовного потенціалу і гармонійності характеру, втрачає статево зумовленість розвитку певних рис і набуває свободи у духовному вимірі. Отже, чим вище рівень духовності й гармонійності характеру у представників чоловічої та жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними.

Показник *віку* у вибірці з низьким рівнем духовності й гармонійності характеру майже не має зв'язку з певними рисами. Водночас у духовно-гармонійній вибірці спостерігаються високі позитивні кореляції віку з морально-комунікативними рисами ( $r=0,41$ ;  $p \leq 0,01$ ) духовною спрямованістю ( $r=0,46$   $p \leq 0,01$ ), і негативні кореляції з егоцентризмом ( $r=-0,27$ ;  $p \leq 0,05$ ), марнославством ( $r=-0,36$ ;  $p \leq 0,05$ ), жорсткістю характеру ( $r=-0,28$ ;  $p \leq 0,05$ ). З цього випливає, що у людей з низьким рівнем духовного потенціалу вік не впливає на гармонізацію характеру, адже вони не здатні конструктивно засвоювати життєвий досвід. Проте духовні особи завдяки самовдосконаленню використовують час свого життя для подолання власного егоцентризму і з віком вони досягають гармонійності власного характеру.

Показники *гармонійності характеру* позитивно корелюють з духовним потенціалом ( $r=0,37$ ;  $p \leq 0,01$ ), моральною самооцінкою ( $r=0,31$ ;  $p \leq 0,05$ ). За даними регресійного аналізу гармонізацію характеру зумовлюють децентрація ( $r=0,41$ ;  $p \leq 0,01$ ), рефлексія ( $r=0,26$ ;  $p \leq 0,05$ ), духовна спрямованість

( $r=0,33$ ;  $p\leq 0,05$ ). Це означає, що характерологічно-гармонійні юнаки та дівчата здатні до альтруїзму і прийняття інших. Подолання егоцентричних тенденцій здійснюється ними за рахунок актуалізації духовного потенціалу, розвитку рефлексії та адекватної моральної самооцінки. Таким чином, духовно-моральний розвиток особистості є необхідною психологічною умовою гармонізації її характеру.

Цікавим є факт: у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу й гармонійності характеру існує кореляція гармонійності характеру з моральною самооцінкою ( $r=0,42$ ;  $p\leq 0,01$ ), самопочуттям ( $r=0,33$ ;  $p\leq 0,05$ ), активністю ( $r=0,31$ ;  $p\leq 0,05$ ), настроєм ( $r=0,33$ ;  $p\leq 0,05$ ). А у духовно-гармонійній вибірці така кореляція відсутня. Це означає, що, психологічний стан осіб з низьким духовним рівнем і дисгармонійним характером зумовлюється психосоматичними чинниками (самопочуттям, настроєм), самооцінкою. Водночас стан духовно-гармонійних осіб не залежить від психосоматичних чинників та зовнішніх впливів. Отже, при гармонійному характері має місце духовна самодетермінація особистості.

Показник *духовного потенціалу* має позитивну кореляцію з врівноваженістю ( $r=0,31$ ;  $p\leq 0,05$ ), відповідальністю ( $r=0,34$ ;  $p\leq 0,05$ ), терплячістю ( $r=0,27$ ;  $p\leq 0,05$ ), емоційною стійкістю ( $r = 0,27$ ;  $p\leq 0,05$ ), толерантністю ( $r = 0,30$ ;  $p\leq 0,05$ ), оптимізмом ( $r = 0,26$ ;  $p\leq 0,05$ ), чесністю ( $r=0,39$ ;  $p\leq 0,01$ ), альтруїзмом ( $r=0,41$ ;  $p\leq 0,01$ ). Це означає, що актуалізація духовного потенціалу сприяє розвитку не тільки духовно-моральних рис, але й зумовлює гармонійну цілісність характеру. Регресійний аналіз показав, що у духовно-гармонійній вибірці духовний потенціал зумовлений духовною спрямованістю особистості ( $r=0,50$ ;  $p\leq 0,01$ ), а у дисгармонійній вибірці – соціальною спрямованістю ( $r=0,23$ ;  $p\leq 0,05$ ). Ці дані вказують, що розкриття духовного потенціалу у характерологічно-дисгармонійних осіб визначається переважно соціальними факторами (прагненням до схвалення, або страхом засудження). Егоїстична спрямованість знижує духовний потенціал ( $r= -0,48$ ;  $p\leq 0,01$ ). Психологічними детермінантами його розвитку виступають совісність ( $r=0,41$ ;  $p\leq 0,01$ ), доброзичливість ( $r=0,43$ ;  $p\leq 0,01$ ), емпатія ( $r=0,47$ ;  $p\leq 0,01$ ), креативність ( $r=0,39$ ;  $p\leq 0,01$ ). Отже, духовний потенціал

і конструктивні риси мають зворотний зв'язок й взаємозумовлюють розвиток один одного.

*Духовна спрямованість* особистості також позитивно корелює з гармонійністю характеру ( $r = 0,33$ ;  $p \leq 0,05$ ). Негативна кореляція спостерігається між духовною спрямованістю та егоцентризмом ( $r = -0,27$ ;  $p \leq 0,05$ ), екстернальністю ( $r = -0,25$ ;  $p \leq 0,05$ ), корисливістю ( $r = -0,26$ ;  $p \leq 0,05$ ), лицемірством ( $r = -0,23$ ;  $p \leq 0,05$ ), збудливістю ( $r = -0,31$ ;  $p \leq 0,05$ ), марнославством ( $r = -0,34$ ;  $p \leq 0,05$ ). У дисгармонійній вибірці духовна спрямованість має негативну кореляцію з альтруїзмом ( $r = -0,39$ ;  $p \leq 0,01$ ), доброзичливістю ( $r = -0,31$ ;  $p \leq 0,05$ ). Це можна інтерпретувати як початково-дисгармонійний період духовного розвитку, який відзначається психологічною дезадаптацією (людина безкомпромисно відстоює духовні принципи, що зумовлює неадаптивну поведінку). Але згодом у процесі духовного зростання вона набуває духовно-моральних ( $r = 0,34$ ;  $p \leq 0,05$ ) і морально-комунікативних ( $r = 0,30$ ;  $p \leq 0,05$ ) якостей, що підвищує рівень її адаптивності й гармонійності їх характеру. Отже, духовні детермінанти позитивно корелюють з гармонійністю характеру. Але на початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація особистості. Згодом духовний саморозвиток нівелює дезадаптивні прояви й визначає поступову гармонізацію характеру.

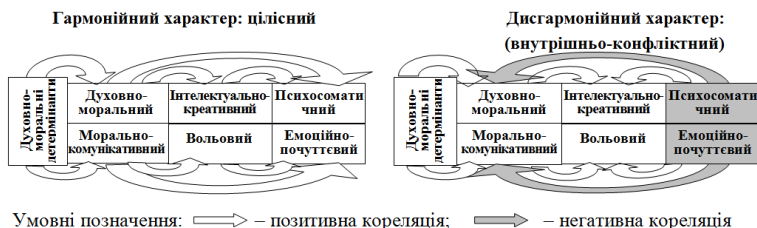
Аналіз кореляційних зв'язків між показниками гармонійності компонентів характеру показав, що духовно-моральний компонент здійснює опосередкований вплив на розвиток вольових ( $r = 0,39$ ;  $p \leq 0,01$ ) і морально-комунікативних ( $r = 0,45$ ;  $p \leq 0,01$ ) рис. Інтелектуально-креативний і вольовий компоненти в структурі гармонійного характеру поєднують між собою всі інші компоненти характеру. При дисгармонійному характері ці компоненти виконують функцію прагматичного самоствердження особистості, адже у вибірці з низьким рівнем гармонійності характеру вольові й креативні риси пов'язані з агресивністю ( $r = 0,35$ ;  $p \leq 0,01$ ), корисливістю ( $r = 0,40$ ;  $p \leq 0,01$ ). Це означає, що для конструктивного функціонування інтелектуально-креативні і вольові якості мають спрямовуватися на актуалізацію духовного потенціалу.

Гармонійність емоційно-почуттєвих рис зумовлюється впливом вольових ( $r = 0,37$ ;  $p \leq 0,01$ ) і психосоматичних ( $r = 0,40$ ;

$p \leq 0,01$ ) якостей. У вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу й гармонійності характеру емоційно-почуттєвий компонент негативно корелює з совісністю ( $r = -0,32$ ;  $p \leq 0,05$ ), емпатією ( $r = -0,26$ ;  $p \leq 0,05$ ). Відтак, духовний розвиток не сприяє емоційному комфорту, оскільки вимагає зусиль щодо моральної роботи над собою. Проте у структурі гармонійного характеру емоційно-почуттєві риси виконують функцію «морального барометру»: негативні почуття виникають у відповідь на аморальні дії. Гармонійність психосоматичних якостей в дисгармонійній вибірці має негативну кореляцію з духовним потенціалом ( $r = -0,26$ ;  $p \leq 0,05$ ), духовно-моральними ( $r = -0,25$ ;  $p \leq 0,05$ ), морально-комунікативними ( $r = -0,33$ ;  $p \leq 0,05$ ) рисами і позитивно корелює з емоційно-почуттєвими ( $r = 0,28$ ;  $p \leq 0,05$ ) та інтелектуально-креативними ( $r = 0,35$ ;  $p \leq 0,05$ ) якостями.

Отже, статистичний аналіз доводить, що в структурі гармонійного характеру при високому рівні духовного потенціалу особистості всі компоненти характеру позитивно корелюють між собою. В структурі дисгармонійного характеру існує внутрішній конфлікт між духовно-моральним, морально-комунікативним компонентами, з одного боку, і психосоматичним та емоційно-почуттєвим компонентами, з іншого боку (психосоматичні та емоційно-почуттєві риси ніби протистояють розвитку духовно-моральних якостей) (рис. 3). Для конструктивного розв'язання цього протиріччя доцільно використовувати інтелектуально-креативний і вольовий компоненти як посередників, адже вони мають позитивні кореляції як з духовно-моральним, морально-комунікативним компонентами характеру, так і з емоційно-почуттєвим та психосоматичним компонентами.

Актуалізація духовних детермінант має сприяти зміцненню їх зв'язку з інтелектуально-креативними і вольовими якостями і надавати останнім духовної спрямованості. За рахунок гармонізуючого впливу духовних детермінант на інтелектуально-креативні й вольові риси, а останніх на емоційно-почуттєві та психосоматичні риси відбувається загальна гармонізація цілісної структури характеру. Отже, в нашому дослідженні була підтверджена гіпотеза стосовно духовної детермінації гармонійності характеру.



*Рис. 3. Схема взаємозв'язків між компонентами характеру особистості (розробка автора)*

В результаті емпіричного дослідження було встановлено психологічні *закономірності* гармонізації характеру:

- процес гармонізації характеру не є лінійним, а має періодичність гармонійного підйому і криз: на початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація, але згодом (за умови постійного самовдосконалення) становлення моральних рис нівелює дезадаптивні прояви;

- гармонізацію характеру зумовлює переважно розвиток духовно-моральних рис; морально-комунікативні, інтелектуально-креативні і вольові риси виконують інструментальну функцію, адже гармонійність їх функціонування забезпечується духовно-моральною спрямованістю особистості;

- чим вище рівень духовного потенціалу особистості, тим активніше відбувається гармонізація її характеру і тим більшої гармонійності людина набуває з віком; чим нижче рівень духовного потенціалу, тим меншою мірою вік впливає на гармонізацію характеру;

- у міру зростання духовного потенціалу і гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх чинників на психологічний стан й зростає рівень внутрішньоособистісної духовної самодетермінації; у міру зниження рівня духовності й гармонійності характеру збільшується вплив зовнішніх детермінант на емоційно-психологічний стан особистості;

- чим вище рівень духовного потенціалу і гармонійності характеру в представників чоловічої і жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними; чим нижче рівень духовного потенціалу і гармонійності

характеру, тим більше виражені характерологічні відмінності між юнаками і дівчатами.

Нами розроблено та експериментально перевірено *інноваційну розвивальну програму* гармонізації характеру. *Метою* програми є створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення особистості: підвищення рівня духовної просвіти юнаків та дівчат; насичення психологічного супроводу старшокласників заходами духовно-творчого спрямування.

*Психологічними засобами* гармонізації характеру були лекційні заняття, диспути на моральну тематику, психотренінг, психологічні вправи, рольові ігри з наступним їх обговоренням. Гармонізація характеру проводилась в три етапи.

1. *Психодіагностичний етап* має на меті психологічну діагностику та розвиток духовно-морального самоусвідомлення особистості. Цей етап передбачає вивчення особливостей характеру і духовного потенціалу юнаків та дівчат та надання їм інформації стосовно результатів діагностики.

2. *Метою культурно-освітнього етапу* є підвищення рівня духовно-моральної просвіти юнацтва, батьків, педагогів, психологів. На цьому етапі застосовуються такі *методи*: організація тематичних заходів (педагогічних нарад, батьківських зборів, масових свят), присвячених висвітленню проблеми гармонізації характеру шляхом духовно-морального розвитку особистості, формування дбайливого ставлення до власного духовного світу, до внутрішнього світу інших людей, до природи, до світу в цілому.

Нами було проведено виступи перед педагогічними колективами: «Формування вольових якостей з опорою на духовні цінності»; організовані батьківські збори за темою: «Шляхи гармонізації характеру: розвиток мотивації самоудосконалення»; проводився цикл методичних занять для психологів: «Психодіагностика і гармонізація характеру». Також було проведено масові заходи для юнацтва – «Свято духовності й гармонії: прийняття, прощення, любов», «Чиста екологія – результат дбайливого ставлення до природи».

3. *Метою гармонійно-поведінкового етапу* є допомога юнакам і дівчатам у набутті досвіду гармонійної поведінки.

*Методами* реалізації є психологічне консультування, а також інноваційний *спецкурс* «Гармонізація характеру».

Спецкурс поєднує міні-лекції та психологічний тренінг.

*Метою* спецкурсу є набуття практичних навичок свідомої гармонізації власного характеру шляхом духовної самоактуалізації, що передбачає засвоєння духовних принципів, розвиток моральних ставлень, моральної саморегуляції, здобуття навичок гармонійної поведінки, свідомого самовиховання.

Спецкурс мав такі *завдання*: 1) формування мотивації самопізнання, самовдосконалення і гармонізації власного характеру; 2) усвідомлення зв'язків між наявністю дисгармоній характеру і психологічних проблем особистості; 3) розвиток ціннісного ставлення до духовності, моральності; 4) набуття навичок саморефлексії й диференціації дихотомічних рис власного характеру; 5) розуміння духовно-моральних принципів; 6) формування позитивного мислення; 7) розвиток почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості на основі прийняття власних рис, щирого визнання своїх помилок, розвитку позитивних почуттів (вдячності, прощення, задоволення від духовно-моральних вчинків); 8) розвиток здатності до морального вибору; 9) зміцнення морально-вольового самоконтролю; 10) апробація форм гармонійної поведінки, корекція деструктивних рис; 11) розвиток здатності до духовної самоактуалізації, здійснення моральних вчинків.

Спецкурс включає два модулі (по 26 акад. год.). Кожне заняття присвячено окремій змістовій темі й містить міні-лекцію і психотренінг.

*Модуль I*: «Розвиток духовно-морального самоусвідомлення» мав на *меті* актуалізацію духовних детермінант.

*Модуль II* «Розвиток морального самоконтролю особистості» спрямований на диференційований *розвиток усіх компонентів характеру*. *Метою* стало формування морально-вольової саморегуляції; набуття досвіду самовиховання, розвиток позитивних рис; апробація моральної поведінки шляхом імпровізації та вирішення складних життєвих ситуацій.

В процесі психотренінгу було застосовано цикл засобів, що сприяли *усвідомленню* конструктивних і деструктивних рис (дискусії на моральну тематику: «Риси характеру, які

допомагають міжособистісному спілкуванню», «Що таке духовно-моральне самовдосконалення»), *самоаналізу* власних вчинків, думок, почуттів (вправи: «В чому я не правий»), *розвитку* позитивного мислення, позитивних почуттів – розуміння, прощення, прийняття іншого (ігрові вправи); апробацію форм гармонійної поведінки (рольові ігри).

Гармонізація духовно-морального компоненту характеру здійснювалася на основі аналізу світових духовних творів («Притчі», «Біблія», «Життя святих»); розгляду моральних колізій («Чи варто йти проти власної совісті заради досягнення мети», «Чи виправдовує себе неправда во благо»; обговорення художніх фільмів морального змісту («Брат» (реж. О. Балабанов), «Учень» (реж. К. Серебреніков)), що стимулювало розвиток духовно-моральної самосвідомості юнацтва. Для розвитку вольових якостей використовувались вправи «Складні ситуації», «Відказ на безпідставне прохання», «Моральний вибір», які давали можливість актуалізації вольових ресурсів особистості. Цілісній гармонізації характеру сприяли підсумкові заняття «Уроки мудрості», спрямовані на систематизацію отриманих знань, рефлексію досвіду.

У формувальному експерименті брало участь 105 учнів 10-х класів, які відвідували факультативний спецкурс протягом навчального року по дві академічні години на тиждень. Контрольна група налічувала 106 старшокласників. Для оцінки ефективності впровадження спецкурсу в експериментальній групі до і після формувального експерименту було проведено психодіагностику гармонійності характеру за методикою «Структура і зміст характеру». В контрольній групі також було проведено два аналогічних психодіагностичних зрізи на початку і наприкінці навчального року. Показники гармонійності характеру було статистично оброблено методом порівняння середніх значень у парних вибірках (Paired-Samples T-Test) (авт. Ф. Уїлкоксон). Статистична достовірність змін показників перевірялась за одновибірковим t-критерієм Ст'юдента. Достовірні позитивні зрушення показників гармонійності характеру свідчать про поступову гармонізацію характеру в учасників експерименту і доводять ефективність розвивальної програми.



## **Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.**

1. Юнацький вік є сензитивним періодом для свідомого характероутворення. Гармонійний характер є цілісністю конструктивних рис, які здійснюють духовно-моральну саморегуляцію, що забезпечує гармонійність поведінки юнаків та дівчат. Основою гармонійного характероутворення виступають моральнісні ставлення особистості – прийняття, увага, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані.

2. Психологічним механізмом гармонізації характеру виступає духовно-моральна саморегуляція, яка активізується впливом духовних детермінант.

3. Визначені психологічні особливості гармонізації характеру доводять, що гармонізація характеру в юнацькому віці визначається духовно-моральним розвитком особистості. Ефективним методом гармонізації характеру є духовна самоактуалізація особистості.

4. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей психологічної сумісності осіб з різними типами дисгармоній характеру, а також у розробці методів психологічної допомоги (технологій психологічного консультування, психологічних тренінгів), спрямованої на гармонізацію характеру різних вікових категорій.

### *Список використаних джерел*

- Авдеев Д. А. Нервность: ее духовные причины и проявления. 6-е изд., доп. Москва : МБЦ Серафима Саровского, Омега, 2009. 320 с.
- Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
- Брянчанинов И. Письма: Христианское чтение. Т. VII. Москва, 1895. С. 588.
- Бурно М. Е. О характерах людей. 2-е изд. Москва : Академический проект, 2006. 368 с.
- Влахос И. Православная психотерапия: святоотеческий курс врачевания души / пер. с греч. А. Крюкова. Москва : Изд-во Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2004. 368 с.
- Зарин С. М. Аскетизм по православно-христианскому учению: этико-богословское исследование. Москва : Паломник, 1996. 682 с.
- Левитов Н. Д. Психология характера. 3-е изд. Москва : Просвещение, 1969. 424 с.
- Маслоу А. Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 478 с.

- Мэй Р. Любовь и воля. Москва : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 1997. 384 с.
- Мелехов Д. Е. Психиатрия и проблемы духовной жизни. *Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни* : сборник. Москва : Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. С. 12–61.
- Мясищев В. Н. Психология отношений: избранные психологические труды. Москва : Ин-т практ. психологи ; Воронеж: НПО МОДЭК, 1995. 356 с.
- Павлик Н. В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці : монографія. Київ : Логос, 2015. 383 с.
- Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2007. 280 с.
- Роджерс К. Р. Консультирование и психотерапия : новейшие подходы в области практической работы. Москва : ЭКСМО-Пресс, 1999. 464 с.
- Творения иже во святых отца нашего Феофана Затворника : Начертание христианского нравоучения. 2-е изд. Москва : Правило веры, 1998. 519 с.
- Феофраст. Характеры / пер. Г. А. Стратановского ; отв. ред. Я. М. Боровский. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 123 с.
- Франкл В. Психотерапия на практике. Санкт-Петербург : Ювента, 1999. 256 с.
- Фромм Э. Душа человека. Москва : Республика, 1992. 430 с.

### References

- Avdeev, D. A. (2006). *Nervnost': ee duhovnye prichiny i proyavleniya [Nervousness: its spiritual causes and manifestations]* (6nd ed.). Moskva: MBC Serafima Sarovskogo, Omega [in Russian].
- Beh, I. D. (2006). *Vykhovannia osobystosti: skhodzhennia do dukhovnosti [Personality education: ascent to spirituality]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Brjanchaninov, I. (1895). *Pis'ma: Hristianskoe chtenie [Letters: Christian Reading]*. (Т. VII). Moskva [in Russian].
- Burno, M. E. (2006). *O harakterah ljudej [About the characters of people]*. (2nd ed.). Moskva: Akademicheskij proekt [in Russian].
- Feofrast, Borovskij, Ja. M. (Ed.). (2007). *Haraktery [Characters]*. Sankt-Peterburg : Nauka [in Russian].
- Frankl, V. (1999). *Psihoterapija na praktike [Psychotherapy in practice]*. Sankt-Peterburg: Juventa [in Russian].
- Fromm, E. (1992). *Dusha cheloveka [Human soul]*. Moskva: Respublika [in Russian].
- Levitov, N. D. (1969). *Psihologija haraktera [Psychology of character]* (3nd ed.). Moskva: Prosveshchenie [in Russian].

- Maslou, A. G. (1999). *Motivacija i lichnost' [Motivation and personality]*. Sankt-Peterburg: Evrazija [in Russian].
- Mjej, R. (1997). *Ljubov' i volja [Love and will]*. Moskva: Refl-buk ; Kiev: Vakler [in Russian].
- Melehov, D. E. (2003). Psihijatrija i problemy duhovnoj zhizni [Psychiatry and problems of spiritual life]. In *Psihijatrija i aktual'nye problemy duhovnoj zhizni : sbornik [Psychiatry and current problems of spiritual life]*.(pp. 12-61). Moskva: Svjato-Filaretovskaja vysshaja pravoslavno-hristianskaja shkola [in Russian].
- Mjasishhev, V. N. (1995). *Psihologija otoshenij: izbrannye psihologicheskie trudy [Relationship Psychology: Selected Psychological Works]*. Moskva: In-t prakt. psihologii; Voronezh: NPO MODEK [in Russian].
- Pavlyk, N. V. (2015). *Psyhologhiia harmonizatsii kharakteru v yunatskomu vitsi [Psychology of harmonization of character in youth]*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
- Pomytkin, E. O. (2007). *Psyhologhiia dukhovnoho rozvytku osobystosti [Psychology of spiritual development of personality]*. Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].
- Rodzhers, K. R. (1999). *Konsul'tirovanie i psihoterapija: novejshe podhody v oblasti prakticheskoy raboty [Counseling and psychotherapy: the latest approaches in the field of practical work]*. Moskva: EKSMO-Press [in Russian].
- Tvorenija izhe vo svjatyh otca nashego Feofana Zatvornika: Nachertanie hristianskogo nrovouchenija [The creations of the saints of our father Theophan the Recluse: The outline of Christian moralization]*.(1998). (2nd ed). Moskva: Pravilo very [in Russian].
- Vlahos, I. (2004). *Pravoslavnaia psihoterapija: svjatootecheskij kurs vrachevanija dushi [Orthodox psychotherapy: patristic course of healing of the soul]*. Moskva: Izd-vo Svjato-Troickoj Sergievoj Lavry [in Russian].
- Zarin, S. M. (1996). *Asketizm po pravoslavno-hristianskomu ucheniju: jetiko-bogoslovskoe issledovanie [Asceticism in Orthodox Christianity: An Ethical Theological Study]*. Moskva: Palomnik [in Russian].

**N. Pavlyk**

#### **THE SPIRITUALLY DETERMINATION OF HARMONISATION OF A CHARACTER OF PERSONALITY IN YOUTH AGE**

*The article is devoted to the results of empirical research of the influence the spiritual determinants to the process of harmonization a character of the personality in youth age. The author theoretically analyzed the concept of «character of personality» in philosophical, spiritual-religious and scientific-psychological approaches. The were singled out the components of the character structure (spiritual and moral, moral and community, intellectual and creative, emotional,*

*willed, psychosomatic) and their construction (altruism - selfishness, honesty - hypocrisy, responsibility - externalism, creativity - rigidity, kindness - aggressiveness, empathy - individualism, organization - impulsiveness, self-control - weakness, optimism - pessimism, confidence - anxiety, stress tolerance - neuroticism), criteria for its harmony (moral education, poise, strength of character, integrity of character) and levels of harmony of a character (disharmony, potential disharmony, adaptations and harmony).*

*The author developed a spiritual and moral scientific approach to the harmonization of character of personality in youth age. The article presents the results of research the influence of spiritual determinants to features of harmonization of character of modern youth. It has been experimentally proved that the spiritual and moral development of the personality determines the harmony of its character and a personality as a whole. The article presents the contents of the author's program of harmonization of character through spiritual and moral self-actualization of the personality. The innovative psychological special course presented in article is directed on harmonization of character of senior pupils and students by spiritually and moral self-actualization. It combines lectures, introspection, discussions, role games and can be applied in work with student's youth.*

**Key words:** *character development, structure of character harmonious character, spiritual determinants, spiritual and moral self-regulation, self-actualization of personality.*

Надійшла до редакції 20.03.2020 р.